

УДК 316.1

Червінська Т. Г. °

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології,
кандидат соціологічних наук, доцент

КВІР-ТЕОРІЯ В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: СПЕЦИФІКА ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

У статті розглядаються передумови виникнення, концептуальні засади та особливості предметного поля квір-теорії в сучасних гендерних дослідженнях.

Ключові слова: *стать, гендер, квір, сексуальність, гетеронормативність, гендерні дослідження, квір-теорія*

В статье рассматриваются предпосылки возникновения, концептуальные основы и особенности предметного поля квир-теории в современных гендерных исследованиях.

Ключевые слова: *пол, гендер, квир, сексуальность, гетеронормативность, гендерные исследования, квир-теория.*

The article focuses on the preconditions for occurrence, conceptual framework and features subject field of queer-theory in modern gender studies.

Keywords: *sex, gender, queer, sexuality, heteronormativity, gender studies, queer-theory*

Актуальність. Поняття "гендер" міцно увійшло в науковий та політичний дискурс, легітимоване на національному рівні, зокрема, в законодавстві та державних програмах по досягненню гендерної рівності. Натомість термін "квір" в науковому та публічному дискурсі пострадянського простору ще не є широковживаним та зрозумілим. Незважаючи на досить активний розвиток тематичних напрямків гендерних досліджень в Україні, дослідження квір, перебувають у стадії становлення і є, в основному, спробами інтерпретації праць західних квір-теоретиків. Натомість більш артикульованим і активно використовуваним поняття "квір" є в активістському ЛГБТ-середовищі. Це обумовлено, зокрема, тією обставиною, що методологічний інструментарій квір-теорії спрямований на переосмислення поняття "норми", а також засоби і обмеження конструювання статі, сексуальності, гендерної ідентичності.

З огляду на вищезазначене, **метою** статті є визначення специфіки статусу та завдань квір-теорії, з'ясування її базових засад, а також можливостей застосування в науковій роботі та політичній діяльності.

Дослідження квір "виросли" з гендерних студій. Гендерні дослідження – це дослідження формування, відтворення і репрезентації статі в її соціальних вимірах. Як самостійна галузь наукових та освітніх інтересів гендерні студії є збірним поняттям для сучасних гуманітарних теорій – економічних, соціальних, політичних, лінгвістичних та інших – в яких інтерпретуються взаємовідносини між статями.

Джерелом, стимулом і теоретичною базою для виникнення, власне, гендерних досліджень стали жіночі дослідження. Перші курси жіночих досліджень, з'явилися у вищій школі США на початку 1970-х років. Серед їх завдань в той час найважливішими вважали: "видимість" і "озвученість" жінок у соціальному дискурсі; репрезентацію специфіки і відмінностей жіночого досвіду; осмислення причин та способів чоловічого панування і жіночого підпорядкування в суспільстві.

Термін "гендерні дослідження" з'являється у 1980-ті рр., як новий етап у розвитку жіночих досліджень. В гендерних студіях відбувається перехід від вивчення специфічно жіночого досвіду до аналізу гендерної ситуації в суспільстві та його сферах, а також гендерних відносин, що охоплюють обидві статі. Метою гендерних досліджень є пояснення відмінностей всередині певного гендеру та їх цілісна порівняльна характеристика в залежності від класу, раси, віку, сімейного статусу, національної належності, місця проживання, конфесії тощо.

Причинами виникнення гендерних досліджень є усвідомлення недоцільності протиставлення жінок та чоловіків, увага до різноманіття чоловічого та жіночого досвідів. Менш важливим стає протиставлення чоловіків та жінок, більш важливими – відмінності статевих практик, сексуальностей, гендерних ідентичностей тощо. Дослідниками гендеру, на відміну від жіночих досліджень, які були переважно репрезентовані жіночою статтю, є чоловіки та жінки, люди з різною сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю.

Основним предметом наукового інтересу в гендерних студіях стають існуючі в суспільстві уявлення про відмінності і схожості між чоловіками та жінками; гендерні відносини; гендерна історія; репрезентації гендеру в різних сферах життєдіяльності суспільства та різних культурах.

Загальна тенденція, що характеризує сучасні гендерні дослідження – акцентування багатозначності і незафіксованості категорій "гендер", "стать", "сексуальність". Концепції квір-ідентичності виникають в межах гендерної теорії в результаті розмивання меж традиційних гендерних ідентичностей.

Квір-теорія спирається на соціально-конструктивістське розуміння гендеру – індивід як представник чи представниця певної статі постійно відтворює приписані культурою та суспільством норми. Елементами конструктивістської перспективи дослідження гендеру є наступні. Визначення гендерних норм змінюються від культури до культури, а також по мірі історичного розвитку кожної культури – гендер є зосередженням значень і способів поведінки, яке постійно змінюється. В будь-якому суспільстві одночасно співіснують різні стандарти і значення маскулінності та фемінності: визначення гендеру змінюються протягом життя людини; гендерні норми варіюють в межах однієї культури в залежності від класу, раси, релігійних вірувань, національності, віку, сексуальної орієнтації, освіти, місця проживання. Тому нам слід говорити не про маскулінність та фемінність, а про маскулінності і фемінності – визнаючи різні їх визначення, ми визнаємо, що ці категорії мають різне значення для різних груп людей в різний час [6, с.146-147].

Українська дослідниця В.Суковата вважає, що найважливішими факторами, які сприяли виникненню квір-теорії, були, зокрема, такі: розвиток суспільних емансипаторних рухів й активізація у свідомості європейського та північноамериканських суспільств проблем меншин; криза модерного проекту науки як галузі, що має право на "абсолютну істину" й прийняття ідеї плюралізму

в галузях науки та філософії; сприйняття широким науковим товариством ідеї про необхідність деконструкції епістемологічної та культурної "норми", яка використовується з метою створення різних ієрархій. [9, с.91]

Важливим стимулом розвитку квір-теорії та квір-досліджень є поява феномену неосексуальності в сучасній культурі. Модифікація проблематики ідентичності в сучасній теорії фемінізму обумовлена рядом соціокультурних змін кінця XX - початку XXI століття – ускладненням і плюралізацією структури суб'єктивності, що перебуває на перетині множини культурних і соціальних меж, а також практиками маргіналізації й придушення суб'єктивності, які не лише не зникають, але стають більш гнучкими і різноманітними, формуючи нові стратегії суб'єктивної репрезентації [5, с.202].

Поняття "квір" введене до наукового дискурсу Терезою де Лауретіс для артикуляції більш складного розуміння жіночої гомосексуальності через її зв'язок з соціальними та суб'єктивними формами фантазії, ідентифікації і бажання [3, с.63].

На початку XX ст. в англомовних країнах слово "квір" використовувалося як пейоратив для позначення геїв та лесбійок. Лауретіс перетворила його на категорію, що тісно пов'язана з концептами сексуальності, гендеру, суб'єктивності, бажання, інакшості. Дослідниця вважала, що моделі гендерної та сексуальної ідентичності, які ґрунтуються на опозиціях ("чоловічого"/"жіночого", "гетеросексуального"/"гомосексуального"), потребують перегляду і використала поняття "квір-ідентичність" для позначення широко спектру явищ, які не вписуються в нормативний соціальний порядок.

Витоки квір-теорії пов'язують також з працями Джудіт Батлер. Вона обґрунтовує ідею перформативності гендеру – його створення в процесі дії: "Не існує гендерної ідентичності до і крім проявів гендеру; ця ідентичність перформативно конструюється тими її "проявами", які вважаються результатами її існування" [2, с.329].

У квір-теорії проблематизуються три ключові поняття: гендерна ідентичність, сексуальність і норма. Ці аналітично взаємопов'язані поняття привертають увагу до того, що гендер та сексуальність не є природними, вони конструюються суспільством і культурою. Саме культурні норми та правила визначають, що вважати правильним і нормальним, а що неприйнятним і патологічним. Термін "квір" позначає усе те, що не вписується у патріархатний гетеронормативний порядок, вибивається з категорій "норми". "Дивна", "ексцентрична", "інакша" квір-ідентичність не піддається однозначному визначенню, вона завжди є мінливою, плинною і "підривною" (субверсивною) по відношенню до будь-якої нормативної системи. Зрозуміти її можна лише зсередини, з точки зору діючої особи, яка "представляє" власну самість собі й іншим" [7].

У сучасному використанні термін "квір" існує у двох вимірах: вузькому, стосуючись, більше, маргінальних сексуальних практик, і широкому, в якому він накладається на будь-якого культурного "Іншого". [9, с.84] У вузькому значенні позначка "квір" використовується для опису ЛГБТ-осіб, а також гетеросексуалів, які практикують нетрадиційну для більшості суспільства сексуальну поведінку. У більш широкому культурно політичному смислі, дане поняття констатує наявність гендерно-сексуальних моделей, що перебувають "зовні" і протиставляються будь-яким стабільним ідентичностям. Тобто, "квір" може використовуватися як

маркер не лише сексуальної або гендерної ідентичності, а й будь-якої ідентичності, що принципово відрізняється від нормативної більшості й у тих випадках, коли йдеться про суб'єкта, який протиставляється домінуючій моделі ідентифікацій. Саме тому цей термін використовується не лише в дослідженнях, присвячених гендеру і сексуальності, але й у дискурсах раси, національності, тілесності.

В пострадянських країнах і в Україні, в тому числі, термін "квір" як "парасольковий" використовується ЛГБТ, тобто, перша за все тими, хто володіє "іншою" сексуальністю.

Зауважимо, що поняття "квір" не має строгого та однозначного визначення – відсутність зафіксованих сталих рис "квір" є однією з ключових ознак цього поняття. Воно позначає ідентичність, яка позбавлена сутності і розходиться з усім нормальним, легітимним, панівним. Як засвідчують праці основоположниць і провідних теоретиків квір-теорії (Дж.Батлер, І.К.Седжвік, Дж.Халберстам) в концепт "квір" закладена іманентна нестабільність і множинність значень.

І науковці, які працюють в межах квір-теорії, і суб'єкти, що практикують або визнають квір-ідентичність, акцентують не стільки практики подібності, скільки практики неспівпадіння та відмінностей – специфіку досвідів, репрезентацій, уявлень. "Концепт "квір" кидає виклик самій ідеї соціальної ідентичності і проблематизує єдність гендерної ідентичності, вважаючи і сам гендер внутрішньо ієрархічним та таким, що піддається тенденції нормативізації" [4, с.23].

Так само як і гендер, поняття "квір" характеризує не об'єктивну природну даність, яка є раз і назавжди даною. Скоріше, це перформанс, театралізована вистава, смисл якої невіддільний від контексту. "Квірнес" було прийняте в якості поняття, яке дозволяє уникати категоризації людей за їх сексуальними практиками: яким би не було джерело сексуального бажання й задоволення, "квір" можна стати за вибором. Це поняття підкреслює момент незафіксованості сексуальної ідентичності: "бути "квір" означає заперечувати як нормативну гетеросексуальність, так і гомосексуальність" [1, с. 53].

На думку російського вченого І.Кона, зміна теоретичної перспективи гендерних досліджень і поява квір-теорії, пов'язана зі зміною суб'єкта дослідження. Якщо раніше геї та лесбійки були переважно об'єктами науки, то тепер вони стали автономними суб'єктами дискурсу. [7].

Разом зі зміною суб'єкта в межах квір-теорії відбувається і його критика. Але це не заперечення і відмова від суб'єкта, а, швидше, спосіб піддати сумніву його конструкцію – суб'єкт не є єдиною цілісною сутністю, а місцем перетину множинних комплексних і потенційно суперечливих мінливих досвідів.

Представниці квір-теорії (Т. де Лауретіс, Е.Гросс, І.К. Седжвік) вважають, що усі попередні соціальні теорії мали три головні недоліки: 1) недооцінювали значення гендеру і сексуальності; 2) були андроцентричними, їх відправною точкою незмінно були чоловічі відносини і переживання; 3) були гетеросексистськими і гетеронормативними, приймаючи гетеросексуальність як єдино можливу, "правильну", базову модель сексуальності, у співвіднесенні з якою гомосексуальність вважалася відхиленням, а геї і лесбійки – сексуальними меншинами. [7]. У квір-теорії вважається, що усі гендери й сексуальні орієнтації є рівноправними та рівноцінними.

О. Кондаков, характеризуючи місце квір-теорії в розвитку наукової думки, визначає такі її особливості [8, с.13-14]. Це критична теорія – вона пропонує методологічну базу для надання нових значень тим феноменам, які здаються загальноприйнятими. Основним предметом критики квір-теорії є різні нормативності – системи, які пропонують єдино правильне рішення для різних труднощів. Крім того, предметом критики квір-теорії є не об'єктивне знання, а особистий досвід. Тобто, емпіричний матеріал ґрунтується на суб'єктивному знанні дослідника і суб'єктивному досвіді досліджуваних. Автор підсумовує, що квір-теорія – це напрямок постструктуралістської критичної методології, яка з'явилася в межах загального постмодерністського тренду у фемінізмі.

Важливою категорією аналізу, осмислення якої стимулює розвиток квір-теорії, є поняття гетеронормативності. Режим "примусової гетеросексуальності" або "гетеронормативність" відображає два процеси – нормалізацію і патологізацію. "Гетеросексуальність в квір-теорії розглядається як політичний інститут, покликаний легітимувати одні форми соціальних, сексуальних відносин, й патологізувати, маргіналізувати, табувати інші". [10, с.8]

Концепція "гетеронормативності" була сформульована А.Річ і розвинена в працях інших представниць квір-теорії. Дж.Батлер вважає примусову гетеросексуальність регулюючою практикою стосовно статі, гендеру, сексуальності і бажання. "Інститут примусової і натуралізованої гетеросексуальності вимагає і регулює гендер як бінарне відношення, в якому поняття чоловічого відрізняється від поняття жіночого" [11, р. 30].

Поняття "гетеронормативності" широко використовується в сучасній політичній, соціальній та критичній теорії для опису соціально легалізованих і повсякденних практик, які ґрунтуються на прийнятті бінаризму статей. В традиційному патріархатному суспільстві усі відносини між людьми конститууються та інтерпретуються з позиції гетеросексуальної матриці як єдино правильної, нормативної моделі взаємовідносин. Тобто, сексуальність є складовою владних відносин, які винагороджують і заохочують певних людей та їх практики. Конструювання гетеронормативності покликане підтримувати існуючі відмінності і владні ієрархії, легітимувати їх існування. Гетеронормативність стосується не лише сексуальності, вона визначає спосіб життя, повсякденні практики та включає:

- ✓ переконання й установки, що усі люди гетеросексуальні;
- ✓ переконання в соціальних та особистих перевагах гетеросексуальності
- ✓ повсякденні та інституціоналізовані практики, які підтримують гетеросексуальність [12].

Квір-теорія переосмислює встановлення чітких правил і моральних приписів стосовно "правильної" сексуальності, які носять характер гендерної диференціації, протиставляючи "чоловічу" та "жіночу" сексуальності як різні опозиційні категорії. А поняття "квір" використовується для позначення усього, що не вписується в межі гетеросексуальної більшості та її норм, схем, правил поведінки, стереотипів. Квір – це вказівка на "інакшість", це заперечення норм, пов'язаних з будь-якими проявами сексуальності.

Поняття "квір" і квір-теорія виводять в центр уваги соціальну визначеність нашої ідентичності, сексуальності, підкреслюючи необхідність її деконструкції та визначення себе в соціальних термінах. І гомосексуальність, і

гетеросексуальність являють собою соціальні конструкти. Результатами виділення гомосексуальності в окрему категорію якраз і є те, що в такій категоризації визначаються межі гетеросексуальності та нормативний гендерний порядок. Тому, якщо ми приймаємо "правила гри" і визнаємо існування гомосексуальної ідентичності, цим ми підтверджуємо та відтворюємо, перш за все, гетеронормативність, в якій гомосексуальний досвід, в будь-якому випадку, буде вироблятися як нерівний.

Квір-теорія орієнтована на подолання гендерної дихотомії, критику і заперечення гетеронормативності й будь-яких чітких визначень меж гендерних ідентичностей. Поняття "квір" надає можливість уникнути жорстких категорій визначення й фіксації меж власної ідентичності й акцентує на її хиткості. Іншими словами, "квір" – це відсутність прагнення визначати себе в межах тієї чи іншої стабільної ідентичності. На думку квір-теоретиків, будь-які спроби чіткої фіксації варіацій приводять до конструювання нових ідентичностей, які не охоплюють усього спектру і багатоманітності практик, з якими насправді стикається індивід протягом свого життя. Будь-які визначення патологізують і виключають чиїсь досвід та переживання. Саме тому поняття "квір" не зводиться лише до позначення ЛГБТ-спільноти, а може використовуватися будь-яким індивідом, в тому числі, гетеросексуальним, для визначення власної критичної позиції відносно нормативних приписів та ієрархій суспільства.

Категорія "квір" насичена семантикою виклику та контркультури стосовно нормативної культури взагалі й гетеронормативності, зокрема. "Квір, як і гендер, скоріше, зближує, ніж розділяє аналіз чоловіків і жінок; як і гендер, квір дозволяє піддати сумніву гадані фіксовані ідентичності... якщо "гендер" – це ярлик, далекий від політичного активізму, то "квір" прямо пов'язаний з мобілізацією з метою соціальних змін" [1, с.54].

Квір-теорія акцентує мінливість сфери її визначення, її еластичність, що є однією з конститутивних характеристик цієї теорії.

Все, що прийнято позначати терміном "квір", не може бути представлене в сталих визначеннях, оскільки ствердження стабільності сексуального бажання і гендерної ідентичності неприйнятне саме з методологічних позицій квір-теорії. Відсутність чіткої і повної термінологічної визначеності слова "квір" дозволяє уникати жорстких рамок щодо своєї або чужої ідентичності як зафіксованої і розглядати її як таку, що постійно перебуває в процесі становлення та зміни. Саме цей характер процесуальності найбільше відповідає специфіці сучасного розвитку квір-теорії й академічного наповнення терміну "квір". [9, с.85]

Квір-дослідження – це не просто сукупність досліджень різних форм і проявів сексуальності, які знаходяться за межами "нормальних" сексуальних відносин, які ґрунтуються на гендерній дихотомії і репродуктивній функції. Це дослідження соціальних механізмів встановлення і функціонування моделі бінарної нормативності, які найбільш чітко проявляються в сфері сексуальності.

Висновки. Поняття "квір" і теорія, яка на ньому ґрунтується, виводять в центр уваги соціальну визначеність нашої ідентичності, піднімаючи питання нормативності, варіанти і практики конструювання гендеру та сексуальності. Квір-теорія підкреслює необхідність деконструктивістських практик і політик конструювання нормативності. Дослідження конструювання "нормативності" відкривають можливості для з'ясування причин та умов живучості гендерних

стереотипів, існуючих у суспільстві гендерних ролей та типів соціальних відносин. Квір-теорія являє собою необхідну аналітичну складову для аналізу соціальних інститутів і систем, які легітимують і легалізують одні моделі, інтереси одних груп й виключають інші альтернативні моделі та інтереси інших груп, що не вписуються в даний нормативний порядок.

Узяті разом, категорії "гендер" та "квір" можуть бути досить ефективним засобом прогресивної зміни соціального порядку на науковій основі.

Список використаних джерел:

1. Аусландер Л. Женские + феминистские + лесбийские-гей + квир исследования = гендерные исследования? /Аусландер Л. // Введение в гендерные исследования. Ч.II: Хрестоматия. [Под ред. С.В.Жеребкина] – Харьков: ХУГИ, 2001; СПб.: Алтея, 2001. – С.63-92.
2. Батлер Д. Гендерное беспокойство. / Батлер Д. // Антология гендерной теории. Сб.пер. [Сост. и комментарии Е.И.Гаповой, А.Р. Усмановой] – Минск: Пропилеи – С. 297-346.
3. Введение в гендерные исследования Ч.1: Учебное пособие [Под ред. И.А. Жеребкиной] – Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. – 708 с.
4. Воронцов Д. Гендер и квир: повит organum российской социальной психологии, или "приличные" термины для "неприличного" предмета /Воронцов Д. //Социальная психология и общество - 2014. Том. 5, № 4 – С.14-28.
5. Жеребкина И. "Queer-идентичность" в контексте проблемы неосексуальности: Ив Кософски Сэдживик и Элизабет Гросс. /Жеребкина И. // "Прочти мое желание..." Постмодернизм. Психоанализ. Феминизм. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 256 с.
6. Киммел М. Гендерное общество. / Киммел М. [Перс с англ. О.А.Оберемко, И.Н.Тартаковской] – М.: РОССПЭН, 2006. – 464 с.
7. Кон И.С. Лунный свет на заре. Лики и маски однополой любви.[Электронный ресурс] / Кон И.С. Режим доступа до ресурсу: <http://www.pseudology.org/kon/LunnySvetNaZare2/16.htm>
8. Кондаков. А. А зачем все это нужно? Квир-теория на службе науки и политики /Кондаков А. // Квир-сексуальность: политики и практики. [Сост. и общ.ред. И.Соломатина, Т.Щурко] – Минск: Галіяфы, 2014. – С. 12-20
9. Суковата В.А. Квір-теорія: соціокультурні підґрунтя виникнення й термінологічні дискурси / В. А. Суковата // Культура України. – 2011. – Вип. 33. – С. 83-92
- 10.Щурко Т. Квир как "полезная" категория анализа /Щурко Т. // Квир-сексуальность: политики и практики. [Сост. и общ.ред. И.Соломатина, Т.Щурко] – Минск: Галіяфы, 2014. – С. 6-9.
- 11.Butler, J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. – New York: Routledge. – 1990 – 272 p.
- 12.Grace F. Risky Business: Heterosexual Credit and Lending Practices // Sexualities. №2, 1999.- P. 433–449.

Отримано 10.11.2015 р.